

असहकाराची चळवळ - एक सहभागी

गांधीयुगाचा आरंभ झाला होता आणि असहकाराच्या आंदोलनाची चिन्हे दिसायला लागली होती. कलकत्यास लाला लजपतराय यांच्या अध्यक्षतेखाली भरलेल्या अखिल भारतीय काँग्रेसच्या खास अधिवेशनात असहकारितेचा ठराव पास झाला होता. सारा देश खडबडून जागा झाला होता. बहिष्कारांचा चतुःसूत्री कार्यक्रम आखण्यात आला. विद्यार्थी या नात्याने आम्हालाही अल्पसे कर्तव्य पार पाडायचे होते. आम्ही सरकारी शाळा-कॉलेजांवर बहिष्कार टाकावा व प्रमुख काँग्रेसजन काढीत असलेल्या राष्ट्रीय शिक्षणसंस्थांतून शिक्षण घ्यावे असे अपेक्षित होते. प्रत्येक नेता आपल्या भाषणातून भारताच्या विद्यार्थी वर्गाने पार पाडायच्या कामगिरीवर भर देत होता, व कृतीचे आवाहन करीत होता.

सरकारी शाळेतील विद्यार्थी म्हणून आम्हाला फार अवहेलना सहन करावी लागली. आम्ही गांधी टोपी घालू नये अशी सक्त ताकीद होती. त्या वेळी 'गांधी-टोपी' ही केवळ हाताने कातलेल्या व हातानी विणलेल्या खादीचीच नव्हती. त्या टोपीचा रंगमात्र पांढरा होता एवढेच. पण केवळ गांधींच्या नावानेच अधिकारी बुजून जात. मुख्याध्यापक एका-एका विद्यार्थ्याला बोलावीत व ब्रिटिश सरकारशी बेइमानी करीत असल्याबद्दल कानउघाडणी करीत. अशा रितीने कित्येक विद्यार्थ्यांना शिक्षा झाली. मी त्या वेळी मॅट्रिकच्या वर्गात शिकत होतो. सगळ्यात वरच्या वर्गातील विद्यार्थी या नात्याने या आव्हानाचा स्वीकार करणे हे आपले कर्तव्य आहे असे आम्हाला वाटले. आम्ही सुमारे दोनशे एक विद्यार्थी एकत्र जमलो. तो काळ जहाल भाषणांचा होता. तशीच जहाल भाषणे आम्ही केली. अन् दुसऱ्या दिवशी सर्वांनी गांधी टोपी घालूनच वर्गात जायचे असा एकमताने निर्णय घेतला. लगेच प्रत्येकाने एक गांधी टोपी विकत घेतली.

मॅट्रिकच्या वर्गाच्या दोन्ही तुकड्यांतील विद्यार्थ्यांच्या डोक्यावर दुसऱ्या दिवशी पांढरी टोपी झळकली. लगेच अधिकाऱ्यांना या प्रकाराची वर्दी

लागली. या राजद्रोहाची बातमी मुख्याध्यापकांना जरा उशिराच कळाली. ते एक लांब छडी घेऊन आमच्याकडे आले. ती छडी नेहमी त्यांच्याजवळ असे. करड्या आवाजात त्यांनी आम्हाला टोप्या काढण्यास सांगितले. त्यांना तोंड देण्याची माझ्यावर पाळी आली. वर्गव्यवस्थापक या नात्याने मी त्यांना सांगितले की, गांधी टोपी घालण्यात काही चूक नाही अन् आम्ही ती काढणार नाही. मीच पहिला बळी ठरलो. मला खूप छड्या खाव्या लागल्या. एकामागून एक इतरांनाही तीच शिक्षा मिळाली. हा समारंभ पार पडल्यानंतर मुख्याध्यापक रागाने तणतण करीत आमच्या वर्गातून निघून गेले. यानंतरही आणखी काहीतरी होणार अशी आमची अपेक्षा होती. पण तेवढ्यावरच त्यांचा राग शांत झाल्यासारखा दिसला आणि अधिक शिक्षा देण्याची आवश्यकता त्यांना वाटल्यासारखी दिसली नाही.

या छोट्याशा घटनेने उद्भवत असलेल्या परिस्थितीविषयी आम्हाला सूक्ष्म दृष्टी प्राप्त झाली. आम्ही एक युवक मंडळ स्थापन केले. दोन्ही हायस्कुलांतील मॅट्रिकच्या वर्गातील विद्यार्थी त्या मंडळाचे मूळ सभासद बनले. आम्ही दर आठवड्याला जमत असू अन् प्रचलित प्रश्नांवर चर्चा, वादविवाद करीत असू. कोणी जोसेफ मॅझिनीबद्दल माहिती सांगे, कोणी डी व्हॅलेराविषयी आणि आणखी कोणी भारतीय दहशतवाद्यांविषयी बोलत. आमची तरुण मने सादर कौतुकाने भारावून गेली. मी शिवाजी महाराज आणि समर्थ रामदासस्वामींविषयी काही सांगितले. अशा रितीने काही आठवडे चर्चा झाल्यानंतर राष्ट्राच्या हाकेला ओ देण्याचे आम्ही ठरविले. शाळेला रामराम ठोकून राष्ट्रीय चळवळीत भाग घ्यायचा आम्ही निर्णय घेतला.

सोलापूरला विद्यार्थ्यांची एक सभा घेऊन त्या सभेत भाषण करण्यासाठी काँग्रेसच्या कुण्या प्रमुख पुढाऱ्याला निमंत्रित करण्याचे ठरले. त्या सभेत आम्ही प्रतिज्ञा घेणार होतो. खूप जोराने प्रचाराला आरंभ झाला. ज्यांच्या ज्यांच्याकडे आम्ही गेलो, त्यांपैकी प्रत्येकाने शाळा सोडण्याचे मान्य केले. आमचे पालक अस्वस्थ झाले. मुलांना धमकी देण्यात आली. तरी आमचा उत्साह ओसरला नाही. शेवटी अंतिम निर्णयाचा दिवस आला. महाराष्ट्राचे त्या वेळचे पुढारी श्री. न. चि. केळकर पुण्याहून आले. त्यांनी आमच्यापुढे भाषण केले. देशाच्या स्वातंत्र्यलढ्यात आमच्याकडून कोणत्या कार्याची अपेक्षा केली जाते, यावर त्यांनी आपल्या भाषणात जोर दिला. आमच्यापैकी कुणीतरी बोलावे असे त्यांनी सांगितले. दुसरा कुणी तरी उठून बोलतो की काय याची मी वाट पाहिली. पण कुणीच पुढे यत नाही, हे पाहून मी उठलो अन् थोडेसे बोललो. शाळा सोडून मातृभूमीच्या सेवेसाठी स्वतः प्रतिज्ञाबद्ध होण्याचा निर्णय घेतल्याची मी घोषणा

स्वामीजींनी प्रयत्न केला. आतापर्यंत लोकांनी जे कधी ऐकले नव्हते अशा शब्दांत लोकांना धैर्याच्या गोष्टी सांगण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. ग्रामीण भागातील मृतवत झालेल्या लोकांना नवजीवन देणारा तो संदेश होता. वास्तविक या बाबतीत इतर कुणाशीही स्वामीजींची तुलना करण्याची माझी इच्छा नाही. पण हे खरे की, स्वामीजींच्या या दौऱ्याने गांधीजींच्या नवखाली व तिप्पेराच्या यात्रेचे स्मरण झाले. सारांश, कुत्सित लोकांनी हैद्राबादला बसून स्वामीजींच्या तेलंगण यात्रेची टिंगल अन् थट्टा करण्याचा प्रयत्न केला. आज स्वामीजींच्या त्या ऐतिहासिक यात्रेचा निश्चित काय परिणाम झाला याचे महत्त्वमापन कसे करावे हे कळत नाही. शिवाय आज जेव्हा लोकांची मने सत्तेच्या आकर्षणाने भाळून गेली आहेत व जेव्हा अतिशय द्रुतगतीने राजकीय स्थित्यंतरे घडून येत आहेत अशा वेळी त्या काळात स्वामीजींनी अतुल धैर्याने केलेल्या तेलंगण यात्रेच्या परिणामाचे काटेकोरपणे मूल्यांकन करणे शक्य नाही. तथापि त्या यात्रेशी संबंधित असलेल्या व्यक्ती आणि त्या यात्रेच्या प्रत्यक्ष परिणामाची ज्यांना सहानुभूतिपूर्वक जाणीव आहे अशा व्यक्ती स्वामीजींची ही यात्रा कधीच विसरणार नाहीत. सदैव त्यांना त्या यात्रेचे स्मरण राहिल. त्यानंतर पू. विनोबांनी तेलंगणात केलेली पदयात्रा, त्यातून झालेला भूदान चळवळीचा उगम, या सगळ्या घटना सगळ्यांच्या परिचयाच्या आहेत, त्यांचा पुनरुल्लेख करण्याची आवश्यकता नाही.

कूळ व शेतकऱ्यांच्या प्रश्नाला राजकीय व सैद्धान्तिक विभिन्नतेमुळे अखिल भारतीय स्वरूपाचे महत्त्व प्राप्त झाले होते. या उठावामुळे त्या संबंधात जे कायदे झाले त्यांचीही सर्वांना माहिती आहे. त्यांचीही येथे पुनरावृत्ती करण्याची गरज नाही. पण आज त्या घटनेनंतर इतका दीर्घ काळ लोटल्यावर एक गोष्ट सर्वसामान्यपणे मान्य केली पाहिजे की, एकट्या स्वामीजींचाच आवाज याविरुद्ध ऐकू येत होता. एकीकडे स्वार्थसाधू लोक व दुसरीकडे अतिरेकी चळवळे यांच्या प्रचंड कोलाहलात एकट्या स्वामीजींचाच आवाज प्रथम लोकांपर्यंत पोहोचला होता.

हे सगळे सांगितल्यावरही स्वामीजींच्या राजकीय व्यक्तिमत्त्वाचा आणखी एक महत्त्वाचा पैलू सांगायचा राहून गेला असे मला वाटते. हा पैलू अगदी नैसर्गिक होता. सगळ्या प्रश्नांच्या बाबतीत एक ठाम, स्पष्ट व निर्धारची भूमिका घेण्याच्या स्वामीजींच्या प्रवृत्तीतून त्या पैलूचा उगम झाला होता. भूधारणासंबंधी दूरगामी स्वरूपाच्या सुधारणा करणे अत्यंत निकडीचे व अपरिहार्य आहे, या त्यांच्या भूमिकेमुळे राजकीय वर्तुळात तीव्र स्वरूपाच्या प्रतिक्रिया निर्माण झाल्या. आता ही गोष्ट चांगली सर्वश्रुत झाली आहे की,

याच प्रतिक्रियेत स्वामीजींना झालेल्या राजकीय विरोधाचे मूळ दडलेले होते. काँग्रेसमधील मतभेद हे केवळ वैयक्तिक स्वरूपाचे आहेत व गटबाजीतून निर्माण झालेले असल्यामुळे दुर्लक्षणीय आहेत असा आभास निर्माण करण्याचा सारखा प्रयत्न चालला होता. सैद्धान्तिक बाजूकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष करण्यात आले किंवा सैद्धान्तिक मतभेदच नाहीत असे सांगण्यात आले. भांडणासाठी आपल्याजवळ निर्भेळ असे प्रश्नच फारसे नाहीत हीच काँग्रेस संघटनेची शोकांतिका आहे, त्याचा परिणाम असा झाला की, काँग्रेसमधील बरेचसे झगडे, बरीचशी भांडणे संघटनेला बाधक अशा प्रश्नांतूनच निर्माण झाली. स्वामीजींच्या नेतृत्वाखाली सैद्धान्तिक ध्रुवीकरण करण्यावर बुद्धिपुरःसर भर देण्याचे खूपच प्रयत्न करण्यात आले. त्या प्रयत्नांचा परिणाम असा झाला की, जात, गट, प्रदेश, व्यक्तित्व आणि आत्महित यांसारख्या सामान्यपणे भांडणाला कारणीभूत होणाऱ्या गोष्टी सिद्धान्ताच्या मुख्य प्रवाहात पूर्णपणे वाहून गेल्या, लुप्त झाल्या. ज्या सैद्धान्तिक गोष्टींवर स्वामीजींनी भर दिला होता त्याच गोष्टींचा योग्य दिशेने काँग्रेसने जर पाठपुरावा केला असता तर काँग्रेस संघटना आज कोणत्या स्वरूपात राहिली असती याची कल्पना करणे कठीण आहे. त्या साऱ्या आता तर्क अन् कल्पनासृष्टीतील गोष्टीच ठरणार. पण या ठिकाणी एक गोष्ट मात्र नमूद केली पाहिजे ती ही की, मुख्यतः दोन प्रश्नांमुळे स्वामीजींना राजकीय विरोध खूपच होत गेला. पहिला प्रश्न होता भूसुधारणेचा व दुसरा प्रश्न होता राज्य पुनर्रचनेचा. हैद्राबाद भूसुधारणा विधेयकाचे क्रांतिकारी स्वरूप पुष्कळ सौम्य करण्याचे खूप प्रयत्न होऊनही सरतेशेवटी ज्या सुधारणा मान्य झाल्या, त्या पुरोगामी आणि गरीब किसानाला हितावह ठरल्या हे मान्यच केले पाहिजे. हैद्राबादच्या कूळ कायद्याचे एक आदर्श कायदा म्हणून साऱ्या भारतात स्वागत झाले. दुसरा प्रश्न भाषेच्या तत्त्वावर राज्यांची पुनर्रचना करण्याचा होता. स्वामीजींच्या राजकीय जीवनात हाच प्रश्न अधिक निर्णायक ठरला. वेळेच्या गरजेनुसार, हितसंबंधी राजकारणी लोकांनी या प्रश्नाचा आपल्या स्वार्थाकरिता कसा उपयोग करून घेतला याची मला थोडी अंतर्गत माहिती आहे. स्वामीजींना अगदी कडवा विरोध करणाऱ्या काँग्रेसच्या एका पुढाऱ्यांनी मला अगदी स्पष्ट शब्दांत असे सांगितले की, 'मी भाषावर प्रांतरचनेला विरोध करतो असे कृपा करून समजू नका. तशी प्रांतरचना जेव्हा व्हायची असेल तेव्हा होईल. पण या मध्यंतरीच्या काळात स्वामीजींचे काँग्रेस श्रेष्ठींवर असलेले वजन, त्या वर्तुळात असलेले त्यांचे महत्त्व पूर्णपणे नष्ट करण्यासाठी या प्रश्नाचा उपयोग मी करून घेऊ इच्छितो. या प्रश्नामुळे अनायासे एक चांगले साधन आमच्या हाती आले आहे व या साधनाचा, या संधीचा राजकीय दृष्टीने अधिकाधिक लाभ करून

घेण्याचा आम्ही निर्धार केला आहे.' त्या काँग्रेस पुढाऱ्याचे हे शब्द अजूनही माझ्या कानात स्पष्टपणे घुमत आहेत.

सैद्धान्तिक निष्ठेमुळे स्वामीजींचा राजकीय उत्कर्ष शिगेला पोहोचला होता. पण त्याच सैद्धान्तिकतेमुळे त्यांच्या राजकीय अपकर्षालाही आरंभ झाला. स्वामीजींच्या लौकिकाला बाध आणण्यासाठी स्थानिक वृत्तपत्रांतून त्यांच्या सिद्धान्ताची चुकीची प्रतिमा सादर करण्यापर्यंतच्या शक्य त्या विविध मार्गांनी स्वामीजींना अडचणीत आणण्याच्या प्रयत्नांची मला जेव्हा आठवण होते, तेव्हा मला कधीकधी लाज वाटू लागते. स्वामीजींच्या विषयी त्या काळच्या वृत्तपत्रांतून जे जे येत होते त्याचे वाचन हे हृदयविदारक असले तरी तत्कालीन बऱ्याच गोष्टींवर प्रकाश पाडते. हे सर्व प्रकार होऊनही स्वामीजींचे काहीच नुकसान झाले नाही. पण भारताचा हा सुपुत्र भारताच्या राजकीय क्षेत्रातून अकाली अंतर्धान पावल्यामुळे आम्हा जनतेचे किती नुकसान झाले याची कुण्याही राजकारणी व्यक्तीस थोडीशी तरी जाणीव आहे की नाही याची मला शंका आहे.

स्वामीजींनी राजकारणाचा संन्यास घेतला हे शेवटी एका दृष्टीने बरेच झाले असे कधीकधी मला वाटू लागते. आपली जीवितोद्दिष्टे साध्य झाल्यानंतर प्रेषिताला योग्य असे स्थान उरत नाही. नियतीचा हा निष्ठुर पण अलिखित नियम आहे. पण त्याहून अधिक निष्ठुर सत्य आहे की स्वामीजींचे उद्दिष्ट अद्यापि साध्य झालेले नाही. त्यांचे कार्य पूर्ण झालेले नाही. त्या कार्यात अनेक अडथळे मात्र आले. त्यांपैकी पहिला अडथळा म्हणजे 1953 मध्ये सक्रिय राजकारणातून झालेली स्वामीजींची निवृत्ती होय. हैद्राबाद प्रदेश काँग्रेसचे नेतृत्व सोडल्यानंतर त्यांनी राजकीयेतर कार्याला ज्या निष्ठेने वाहून घेतले त्यायोगे त्यांची प्रतिष्ठा खूपच वाढली. तेव्हापासून ते विधायक कार्यात पूर्णपणे मग्न झाले. 1962 च्या सार्वत्रिक निवडणुकीत लोकसभेच्या जागेसाठी उभे राहण्यास त्यांनी दिलेला नकार म्हणजे त्यांच्या आध्यात्मिक प्रवासातील एक निर्णायक टप्पाच म्हटले पाहिजे. आपला बराचसा वेळ रामतीर्थ आश्रमाच्या पुनर्व्यवस्थेसाठी देण्याचे त्यांनी ठरविले. रामतीर्थ आश्रमाचे ते प्रमुख होते.

राजकारणी लोकांची कृतज्ञतेकरिता फारशी ख्याती नाही. आपल्या विरोधकाच्या मृत्यूनंतरही त्याची स्मृती टिकून लोकांमध्ये त्याच्याविषयीचा सद्भाव खूप वाढू नये याविषयी राजकारणी लोक सामान्यपणे दक्षता बाळगीत असतात. पण सर्वसामान्य लोकांत तर भरपूर प्रमाणात कृतज्ञता असते. निदान अशा लोकांना तरी आपले कल्याणकर्ते कोण याची जाणीव करून द्यायला हवी व त्यांना त्या कल्याणकर्त्यांचे कृतज्ञतापूर्वक स्मरण होत राहिल असे काही केले

पाहिजे. पण इतिहास पुष्कळदा अनावश्यक गौण गोष्टींच्या तपशिलांनी भरलेला असतो आणि त्या तपशिलांत तो इतिहास घडविणाऱ्या महत्त्वपूर्ण घटनाच लुप्त झालेल्या असतात. बहुधा इतिहास लिहिला जाऊ लागल्यापासून इतिहासाची अशीच शोकांतिका होत आली आहे. सामाजिक व आर्थिक दृष्टिकोणातून कधी काळी हैद्राबाद संस्थानाचा इतिहास लिहिला जाण्याची शक्यता कमीच आहे. तो लिहिला जावो वा न जावो पण त्या अलिखित इतिहासाचे एकमेव नायक स्वामी रामानन्द तीर्थच असतील याबद्दल मात्र मला तिळमात्र शंका नाही. केवळ भावी पिढ्यांना अज्ञानामुळे एखाद्या घटनेचा विसर पडतो म्हणून ती घटना झालीच नाही असे ठरत नाही. शेवटी आपण ज्याला इतिहास म्हणतो तो मानवी अनुभवाचा अगदी लहानांतला लहान असा एक भाग आहे.

देशाच्या या भागातील लोकांना थोर देशभक्त अन् उपकारकर्त्या स्वामी रामानन्द तीर्थांचे प्रेमादर व कृतज्ञापूर्वक सतत स्मरण होत राहो! आपल्या सर्वांचे आवडते संन्यासी आपल्यातून गेले तरी प्रदीर्घ काळपर्यंत त्यांच्या लोकांना व लोकसेवक म्हणविणाऱ्यांना सदा प्रेरणा देत राहो अशी प्रार्थना करू या.

जय हिंद.

पी. व्ही. नरसिंह राव

अध्यक्ष, स्वामी रामानन्द तीर्थ स्मारक समिती, हैद्राबाद

15 नोव्हेंबर 1975